

PRIEBALSIŲ RAŠYBA JONO RĖZOS PSALMYNE

V. ŽULYS

Šiame straipsnyje aprašoma priebalsių rašyba pirmoje pietų vakarų aukštaičių knygoje – J. Rėzos parengtame „Psaltere Dovydo“ (1625). Iš pradžių aptariama priebalsių žymėjimas rašmenimis nuo konteksto nepriklausomose pozicijose, paskui – trankių priebalsių asimiliacija, o dar vėliau – priebalsių minkštumas. Viena kita priebalsių rašybos ypatybė yra įdomi ne tik kaip anų laikų Rytų Prūsijos lietuvių tarmės faktas, – iš rašybos galima ką-ne-ką sužinoti ir apie patį psalmyno redaktorių.

1. Priebalsių rašybos ypatumai

1.1. Išskyrus asimiliacijos atvejus, sprogstamieji priebalsiai psalmyne rašomi kaip ir dabar. Atkreipia dėmesį tik vienas išimtinis atvejis – GPI *ludækintū* ~ sudėgintū 66,15¹. Iš pirmo žvilgsnio raidė *k* šioje formoje galima palaikyti paprasta korektūros klaida, kokių ne viena pasitaiko psalmyne. Vis dėlto šį atvejį reikia kitaip aiškinti, nes autentiškuose J. Rėzos įrašuose J. Bretkūno psalmyno pradžioje yra ne vienas analogiškos rašybos pavyzdys: adv *flkltinaj* ~ sklidinai BPs 20v₂₀², [*tief*]kej ~ tiesiogiai 22v₂₃, API m *laikanczius* ~ laigančius 24v₃, *fujuttin* ~ sujudin 24v₈, [*lu*]juttin 24v₉ ir (su skardžiuoju duslijojo vietoje) [*ifch*]gaišintumbej 7₁₀. Kadangi J. Rėzos įrašų J. Bretkūno rankraštyje yra palyginti nedaug, skardžių ir duslių priebalsių painiojimą reikia laikyti neretu dalyku. Galima manyti, kad komisija, redagavusi J. Rėzos rankraštį, ištaisė daugumą šios rūšies klaidų³, ir į spausdintą tekstą įsibrovė tik vienas nepastebėtas atvejis.

Minėtą rašybos ypatybę nesunku paaiškinti, nes skardžiuosius ir dusliuosius priebalsius J. Rėza painiojo, rašydamas ir vokiškai. Plg., pvz., jo 1624 m. rašto *Notturfft* ~ Notdurft, *Notturfftigeß* ~ notdurftiges, *Haber* ~ Hafer, *Putter* ~ Butter, *gnab* *Keßs* ~ Knabkäsens, *Turſch* ~ Dorsch, *Notturfftige* ~ notdurftige⁴. Iš to ma-

¹ Pirmasis skaičius rodo „Psaltero Dovydo“ psalmės numerį, antrasis versetą.

² BPs – J. Bretkūno psalmės, sudarančios VI biblijos rankraščio knygą (skaitmenys žymi lapą ir eilutę, raidė v – antrąją lapo pusę). Į laužtinius skliaustus paimta žodžio dalis (žr. tolimesnius pavyzdžius) priklauso J. Bretkūnui.

³ Apie komisiją, redagavusią J. Rėzos psalmyną, plačiau rašoma autoriaus str. „Jonas Rėza ir jo psalmyno pasirodymo aplinkybės“, kuris turi pasirodyti leid. „Literatūra“, XIV (1).

⁴ Pavyzdžiai cituojami iš V. Falkenhahn, Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer, Königsberg (Pr) u. Berlin, 1941, p. 452–455.

tyti, kad fonologinėje gimtosios jo kalbos sistemoje priebalsių skardumas-duslumas buvo nerelevantinis požymis, – vieni priebalsiai buvo stiprūs (fortes), kiti silpni (lenes). Stipriųjų ir silpniųjų priebalsių opozicija buvo būdinga kai kurioms Rytų Prūsijos vokiečių tarmėms⁵. Visa tai rodo, kad gimtoji J. Rėzos kalba buvo vokiečių⁶. Matyt, ir lietuviškai jis kalbėjo su vokišku akcentu⁷.

1.2. Apskritai imant, pučiamieji priebalsiai psalmyne rašomi, kaip ir ankstesniuose Rytų Prūsijos lietuviškuose raštuose: pučiamasis *s* – raidėmis *l* ir *s*, šnypščiamasis *š* – paprastai raidžių grupe *lch*, o *ž* – rašmeniu *β* (dėl *β* nesulietuvintuose žodžiuose žr. 1.5). Be to, prieš *t* pučiamąjo *š* vertę retkarčiais turi raidė *l* (plg. *apreiktas* 79,10, ISg *Sturmu* 83,16, InSg *kārltē* 6,2, NPI *aukltlybes* 95,4), o rašmeniu *β* psalmyne kartais žymimas *s* (pvz., *mekltuoβ* 119,70, *randaβi* 73,14. Ft ISg *girβu* 56,11, Prm 3. *Teβidžauk* 105,3, API *Wārβmes* 104,10, *Szmerties* 89,49, 102,21). Psalmyno gale pridėta klaidų sąrašė *Kalbeβio* ~ kalbesio atitaisyta į *kalbellio*, tad ir kitus šios rūšies parašymus galima laikyti rašybos nenuoseklumu⁸.

Atskirti pučiamuosius *s* ir *i* iš rašybos paprastai negalima. Prieš balsį abu priebalsiai rašomi vienodai, plg. Pt 3. *Sotino* 105,40 ir ASg *Sokanq* 94,12, Pt 3. *kāfe* 7,16 ir GSG *Rafumo* 49,21. Prieš skardųjį priebalsį pučiamasis *z* gana dažnai rašomas šiųdieniui *s*. Pavyzdžiui, veiksmazodžio *veizdēti* formose prieš *d* 24 kartus parašyta *s* ir tik 3 kartus *l*. Be to, plg. NSg *Lasda* 23,4, *Rasbaghyfta* 42,11, *Barsdłkuttys* 52,3, GSG *Rasbaininko* 17,4, *grumsdimmo* 102,11, ISg *Pawaisdu* 44,15, API *Sziesdras* 78,28, IPI *Wamsdžeis* 150,4, Inf *nugramsđinti* 56,2, Pr 3. *blisgūi* 68,14, Pt 3. *palaisđino* 105,20, adv *Apwaisdingai* 101,2. Kadangi *s* kartais žymi ir duslųjį (pvz., *pamokslas* 93,5, *didesnis* 93,4, ISg *βaislu* 92,4), pučiamųjų *s* ir *z* skirtumas rašte gerai neišryškėja.

1.3. Afrikatų rašyba psalmyne gerokai įvairuoja. Kaip ir ankstesniuose raštuose, afrikata *dž* paprastai žymima raidžių grupe *dž* (pvz., *geidž* 91,14, *Medžei* 96,12). Duslioji afrikata *č* rašoma dvejopai: iš ankstesnių raštų perimtu *cž* (pvz., *cžefas* 81,16) ir naujai įsivestu *tž* (pvz., *tatžau* 91,7), kuris pasitaiko tik žodžio viduryje. Bet

⁵ Priebalsių skardumo–duslumo, matyt, neskyrė daugelis Tilžės – J. Rėzos giminės – vokiečių. Plg. Tilžės klebono G. Reichės 1549 m. rašto pavyzdžius *vndertheniglich* ~ *untertäniglich*, *negst* ~ *nächst* (3x), *vnder* ~ *unter*, *selden* ~ *selten*, *pawern* ~ *Bauern*, *kegen* ~ *gegen* (cituojama iš min. V. Falkenhahno veik., 414–417).

⁶ Dėl J. Rėzos tautybės yra dvi priešingos nuomonės: vieni jį laiko vokiečiu, kiti – lietuviu. Jo tautybės klausimas plačiau aptartas 3 išn. nurodytame straipsnyje.

⁷ Šia proga galima atkreipti kalbininkų dėmesį, kad ir J. Bretkūnas yra panašiai painiojęs priebalsius. Plg. pavyzdžius iš jo psalmyno *grałchaianłis* ~ gražiojasis 6v₁₁, *łchaibais* ~ žaibais 9v₂₈, *iłchlchuddami* ~ išžudomi 33₁₁, *kalwā* (paskui ištaisyta į *galwā*) 39v₂, *grałchume* ~ gražume 40v₁₄. Šį klausimą vertėtų specialiai iširti, nes tai yra vienas iš argumentų, sprendžiant jo gimtosios kalbos klausimą.

⁸ Formos ISg m *βwieβiu* 92,11 pradžioje raidė *β* gali būti atsiradusi ir dėl skardžiųjų-dusliųjų priebalsių painiojimo (psalmyne yra ir GSG *łchwieβio* 42,2, API *łchwieβius* 58,10).

psalmyne yra ir retesnių rašybos atvejų: *dž* kartais perteikiama raidėmis *dcž*⁹, *dtž* (plg. *meldcija* 99,6, *padcziuita* 38,8, *Szodczofu* 51,5; *graiūdziant* 46,7), o *č* – dar įvairiau (plg. *tytfcawimas* 73,6, *lautczjo* 106,20, *dozcziau* 51,17)¹⁰. Tą įvairumą dar daugiau didina ir nedėsningas afrikatų dvigubėjimas prieš trumpuosius balsius (plg. *Meddžius* 105,33, *ifchkkrettžiu* 42,5). Kad afrikatas nevienodai rašė pats J. Rėza, matyti iš žodžių, kuriuos jis įrašė J. Bretkūno psalmino rankraštyje, – *wylitczje* 6v₁₆, *waidijencziuju* 16₂₂, *Neapkentziu* 22v₆.

Be to, alveolinių afrikatų rašmenimis psalmyne perteikiamos ir dantinės afrikatos (plg. *Rodžik* 102,14, *Ritžieriau* 45,4). Todėl psalmyne pasitaiko skolinių, kurių tikrosios fonetinės formos (turint galvoje ir galimą jos variavimą tame pačiame rašto paminkle) atskirais atvejais neįmanoma nustatyti (pvz., neišku, kaip reikia skaityti – su *c ar č* – formas *maczjė* 21,2, *matzj* 78,27, *Ləntžūgofa* 105,18).

Tokia dantinių afrikatų rašybos tradicija siekia M. Mažvydo laikus (plg. jo raštų GSG *Hertzikiltės* 93,4, NPI *bagotžtwas* 460,2, DSG *Traiczjei* 197,18¹¹). *c* ir ypač *dz* yra reti garsai, todėl visai suprantama, kad pirmieji lietuviškų raštų autoriai tuos garsus neretai žymėjo tais pačiais dažnų alveolinių afrikatų rašmenimis. Tiesa, nuo M. Mažvydo laikų dusloji dantinė afrikata (dargi dažniau, negu kitaip) rašoma ir raide *c*; tokios rašybos pavyzdžių yra ir J. Rėzos psalmyne (plg. *Cedras* 80,11, *Cimbalais* 150,5). Pirmasis *c* ir *č* rašymą diferencijavo D. Kleinas¹², bet ir jis niekur neužsiminė, kad *dz* ir *dž* turėtų būti rašoma skirtingai¹³.

1.4. Iš sonorinių priebalsių psalmyne daugiausia įvairuoja joto rašymas. Išskyrus poziciją prieš *i*, kur buvo rašomas dviženklis *gh* (plg. *ghis* 115,12), šis priebalsis gana dažnai žymimas raide *j*. Žinoma, yra nemaža atvejų, kur jotas rašomas kaip *i* (plg. *ieib* 36,4, *Piktadeiei* 36,13, *ltoiofi* 38,5, Pr 3. *kofniū* 94,10). Be to, svetimos kilmės varduose šis priebalsis visai neperteikiamas (plg. GSG *Arabios* 72,10, *Ba-*

⁹ Ši raidžių grupė jau buvo vartojama S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“, – žr. J. Paionis, Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a., V., 1967, p. 27.

¹⁰ Veiksmazodyje Pt 3. *nectzedija* 78,51 raidė *t*, tur būt, yra sukeista su *c*, o *fczjonai* 132,14, *Baßnyfcožofp* 138,2 yra kitos rūšies apsirikimai (dėl *fcz* fonetinės vertės žr. 2.1.).

¹¹ Pavyzdžiai cituojami iš 1922 m. fotografuotinio leidimo.

¹² Žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, V., 1957, p. 98–99, 284–285.

¹³ K. Donelaičio rankraščiuose pastebime kitos rūšies reiškinį: kaip yra nustačiusi T. Buch, *dz* juose gana dažnai rašoma vietoj laukiamo *dž* (=dž), – žr. T. Buch, Zum Konsonantismus des Ch. Donelaitis, „Baltistica“, IV (1), Vilnius, 1968, p. 119–120. Tokios K. Donelaičio rašybos, be abejo, negalima tiesiogiai gretinti su nediferencijuotu afrikatų žymėjimu ankstesniuose raštuose, nes nuo D. Kleino laikų *dž* paprastai rašoma junginiu *džj*. Minėto straipsnio autorė šiuo atveju buvo linkusi įžiūrėti analogijos su *cz* (=č) įtaka, bet gali būti, kad K. Donelaitis brūkšnelį ant *z* laikė nesvarbiu, – lietuvių kalboje sunku rasti žodžių, kuriuos [diferencijuotą tik *dž*–*dz* arba *ž*–*z* opozicija. Todėl nepriimtina yra ir minėtame straipsnyje pareikšta mintis (beje, gana atsargi), kad *z* vietoj *ž* (=ž) gali būti ne K. Donelaičio rašybos, o fonetikos faktas, atsiradęs dėl prūsų kalbos poveikio. Iš viso sunku įsivaizduoti tokį dalyką Gumbinės apylinkių lietuvių kalboje.

bylonios 137,1). Nežiūrint tokio įvairavimo, psalmynas yra pirmasis Rytų Prūsijos lietuvių rašto paminklas, kuriame raidė *j* vartojama reguliariau¹⁴.

Tam tikrais atvejais psalmyne vartojama ir ligatūrinė raidė *ij*. Ja paprastai žymimi junginiai *ij* arba *yj* (pvz., *Galwijæs* 73,22, *Barrijomis* 140,10, *Schirdijē* 10,11, *Prijūlk* 45,4, Pr 3. *rodija* 2,2), kartais garsai *ji* (pvz., *Nuffideijmą* 38,19, *Nūffideijmo* 51,3), o kada-ne-kada ir vienas jotas (plg. *bedojijē* 31,8, *te dekawojij* 107,21, *te perbegnojij* 115,14). Raidė *ij* labai dėsnigai rašoma ir dviejų *i* sandūroje, pvz., *prijmmi* 73,24, *prijma* 6,10, 27,10, *prijmma* 26,10, *neprijmma* 77,3, 82,5, *prijmkit* 2,10, *Inf prijmti* 53,5, *iffijlktu* ~ išsiilgstu 25,1, *paiffijlktu* 63,2, *paiffijlgau* 86,4, *Itfijlgimma* 10,17. Kadangi ligatūra žymimų garsų tarpe visada buvo jotas (žr. aukščiau), galima manyti, kad jis buvo tariamas ir dviejų *i* sandūroje.

Atrodo, kad prieš *i* jotas buvo tariamas ir po kitų balsių, nes tokiais atvejais balsis *i* psalmyne dažniausiai rašomas jotu, plg. *nejmma* 15,6, *nejmtiu* 50,9, *nejms* 49,18, *teifchpildo* 20,5, *teifchkanka* 55,16, *Teiffiplatin'* ~ teišsiplatina 66,8, *næjffilaiko* ~ neišsilaiko 5,6, NPI m *pajlginti* 61,7. Galimas daiktas, kad *j* šioje pozicijoje buvo neryškus arba fakultatyvus, kaip ir F. Kuršaičio laikais¹⁵, nes yra ir normaliai parašytų žodžių, pvz., *næimmi* 44,13, *teifchklaufu* 20,10, *teifchklaufa* 20,2, *Tæifchkank* 79,11, *Teifchkanka* 88,3, *teiffilaiko* ~ teišsilaiko 119,80, *teiffurbia* ~ teišsiurbia 109,11.

Kalbant apie joto rašymą, reikia paliesti ir vad. grynųjų sudėtinių dvibalsių rašybą, nes fonologijos požiūriu juos geriausia laikyti sudarytais iš dviejų fonemų – trumpojo balsio ir sonorinių /j/ arba /v/¹⁶.

Apskritai imant, sudėtiniai dvibalsiai psalmyne rašomi, prisilaikant ankstesnių prūsų raštų tradicijos (plg. *Waikas* 8,5, *Weidas* 31,17, *Wæidas* 44,16, *puikei* 17,10, *Saule* 121,6), ir nuo jos nukrypstama palyginti retai.

Dvibalsiuose *ai*, *ei*, *ui* retkarčiais pasitaiko ir jotas, pvz., IPI m *Czyftajs* 18,26, *amßinaj* 136,1, *kajp* 92,11; NPI *Nummirrelej* 88,11, *Erytæej* 114,4, DSg *piktenybej* 107,42, *giminej* 100,5; *Diewuj* 68,33, *Karaliuj* 72,1, *WIESchpatziuj* 149,1. Šiuos parašymus būtų galima laikyti neesminiu faktu, nes raidė *j* kada-ne-kada žymi ir balsį *į* (pvz., AIPI *Puikumpiumpj* 40,5, ASg *Schjrdj* 37,15, Ft 3. *jftowes* ~ išstovės 130,3, ASg *bjla* 74,22, GPI *Rjtu* 78,27), bet šiuo atveju reikšmingesnė atrodo kita aplinkybė: dar dažniau psalmyne *j* vartojama vad. antriniuose dvibalsiuose, kurių foneminė sudėtis dėl greta išlaikytų ilgesnių formų buvo visiškai aiški (dėl *j* rašymo juose plg., pvz., InSg *Danguj* 11,5, Pr 3. *wadžioj* 25,9, *ifchwaddūj* 146,8, Prm

¹⁴ Plg. J. Palionis, Lietuvių literatūrinė kalba..., p. 27.

¹⁵ Žr. F. Kurschat, Grammatik der litauischen Sprache, Halle, 1876, p. 32.

¹⁶ Šią koncepciją pirmasis yra argumentavęs A. Girdenis, – žr. jo tezes: Fonologinės pastabos apie lietuvių literatūrinės kalbos vokalizmą, „Dėstytojų mokslinė-metodinė konferencija. Pranešimų tezės“ (Šiaulių K. Preikšo v. pedagoginis institutas), Šiauliai, 1966, p. 26–27.

3. *tetekkinėj* 59,7). Žinoma, ir šie dvibalsiai psalmyne neretai traktuojami kaip pirminiai – juose taip pat rašoma *i* (plg., pvz., InSg *widdui* 46,6, Pr 3. *waddžioi* 48,15, *tetekkinėj* 59,15 (klaidų sąrašė), *mislii* 83,4, *kofnii* 94,10¹⁷).

Dvejopas to paties dvibalsio rašymas psalmyne visai suprantamas: psalmyną rengusius ir redagavusius asmenis veikė tradicija, bet jie intuityviai suvokė tikrąją dvibalsių sudėtį ir, pradėję nuosekliau vartoti raidę *j*, ją visai pagrįstai rašė ir dvibalsiuose. *turgui* ir *turguj* tipo formos jau vien dėl to negalėjo skirtis fonetiškai, kad */j/* alofonų substanciją labai sąlygoja jų pozicija.

Raidė *w* dvibalsyje *au* pasitaiko rečiau, negu jotas kituose. Dėsningsai ji rašoma tik įvardžių naudininkuose *taw* (ir *taw'*), *law*. Be to, ją randame tokiose sutrumpintose veiksmazodžių formose, kaip (*te*)*ltow*. Galima manyti, kad priebalsis *v* šiais atvejais tebebuvo minkštas ir turėjo daugiau šlamesių, tad ir buvo rašomas priebalsine raide (dėl priebalsių minkštumo žodžio gale žr. 3.6). Kitur *w* reta. Psalmyne pavyko rasti tik NSg *f* *ifchrawta* 129,6, NSg *Sawredyfte* 37,7 *law*=*redifch-kai* 75,6, *indiwnas* 139,6, *f* *ichlowna* 45,14. Labiau tradicinis *au* rašymas nė kiek netrukdo interpretuoti ši dvibalsį kaip fonemų */a/* ir */v/* junginį (tiksliau sakant, kaip */a/* ir */v/* arba */v'/* junginį).

Dėl joto rašymo po lūpinių priebalsių žr. 3,2.

1.5. Svetimos kilmės žodžiuose vartojami ir rašmenys *f*, *ph*, *ch*, *h*, pvz., *fal-chiwi* 144,8, *Philiftai* 56,1, *chatzei* 40,6, *Chore* 121,1, GSg *Harfos* 43,4, *nehadno* 119,37. Be to, nelietuviškuose žodžiuose kartais ir kiti priebalsiai rašomi, sekant kitų kalbų rašyba (plg., pvz., *Canaan* 105,11, GSg *Myrrho* 45,9). Tokiuose žodžiuose kartais neiški būna ir fonetinė rašmens vertė (pvz., *z* tarimas žodžiuose *Zion* 97,8, GSg *Kežios* 45,9 ir kituose).

2. Trankiųjų priebalsių rašyba asimiliacijos pozicijose

2.1. Asimiliacijos pozicijose priebalsiai paprastai rašomi fonetiškai (plg., pvz., *džiauksmas* 73,28, Ft ISg *meklios* 119,117, *aptkælpçzio* 9,15, *prieglopçhtçzio* 74,11, ISg *pihnafçhtzè* 78,73, ASg *wyßdžiu* 17,8). Fonetiniais galima laikyti ir parašymus ISg *itçhgafçzia* 73,19, *rupefçziu* 127,3, *Miefçzionis* 39,14, *nenugrimltçzia* 69,15, – čia *fcz* ir *ftz* žymi priebalsių grupę *šč*. Tai matyti iš formų *Kunnigaikftçzius* 83,12, *newaikfczios* 89,31, NSg *m nefçzias* ~ *nëščias* 7,15, *Aukfcziâuelffis* 91,9, *aukfcziaus* 108,6.

2.2. Priebalsių asimiliacija priešdėliuose turi savo ypatumų, nes galiniai priešdėlių garsai stovi prieš atvirą vidinę sandūrą.

¹⁷ Kaip matyti iš InSg *naktij* 136,9, Pr 3. *mierij* 64,4, *nuffilmutij* 55,5 ir cituotų *mislii*, *kofnii*, psalmyno tarmėje buvo ir naujos kilmės junginys su pirmuoju komponentu *i*, kurio ilgumo iš rašybos negalima nustatyti.

2.2.1. Duslieji priešdėlių *ap-* ir *at-* priebalsiai prieš skardžiuosius rašte gerai išlaikomi: dažniausiai rašomas duslusis (plg., pvz., NPI m *apdarryti* 109,29, *apgalejo* 18,19, *atgabęs* 72,10) ir retai skardusis (*nėadboju* 73,25, *adboghi* 144,3, *adboj* 82,5 – visi rasti pavyzdžiai, bet gali būti, kad priešdėlis šiame skolinyje nebuvo suvokiamas). Galima manyti, kad šioje pozicijoje *p*, *t* skardėjo tik fakultatyviai: kad tarp priešdėlio ir šaknies buvo atvira sandūra, rodo psalmyno tarmėje buvusios priebalsinės geminatos (plg., pvz., *aplūfta* 88,18, *appils* 140,10, *attrauki* 74,11, *attiefia* 3,3).

2.2.2. Priešdėlio *iš-* priebalsis prieš *s* beveik visada praleidžiamas (plg., pvz., *iffakau* 9,2, *iffiunte* 18,17, *teiffurbia* 109,11, *iffifaugofiu* 61,5, *neiffiflāpo* 19,7, *iffitenka* 108,5). Rodos, kad *š* parašyta tik kartą – *ifchpauftas* [= *ifchpauftas*] titul. l. 20. Pavyzdžių su *iš-* prieš kitus pučiamuosius tekste nėra.

Kiek kitaip prieš *s* rašomas už-: *greta u fifmutijau* 69,18, *uffidegge* 39,5, *Vfftock* 119,122 yra *ufchlotjōs* 106,23, *ufltoghi* 8,5, *uflfluβija* 94,2, *uflflēptas* 18,12. Šioje pozicijoje greičiausiai tebebuvo visi trys fonetiniai už- variantai. Be to, galima manyti, kad šio priešdėlio priebalsis tebebuvo fakultatyviai išlaikomas ir prieš *ž*: tekste yra *uββeng* 47,6, *Vββaddetojo* 58,6, *uββaddēti* 58,6 ir tik kartą *uβængei* ~ užžengei 68,19.

Apskritai imant, pučiamieji priešdėlių *iš-* ir *už-* priebalsiai panašiai buvo asimiuojami ir F. Kursaičio laikais¹⁸.

3. Priebalsių minkštumas

3.1. Kaip ir daugelyje kitų Rytų Prūsijos lietuviškų raštų, priebalsių minkštumas J. Rėzos psalmyne žymimas nepakankamai nuosekliai. Ir pats psalmyno renėjas tą minkštumą ne visur žymėjo: plg. jo įrašytus žodžius *Rýcerus* BPs 17 parašt., *fafchiwafais* [= *falfchivafais*] 22v₄, *S3wencziaufospi* 23v₃₇. Be to, minkštumo ženklas psalmyne kartais rašomas visai ne vietoje – po kieto priebalsio: *Siāule* ~ saulė 84,12, *Siaule* 89,37, *Schiaukiu* ~ šaukiu 28,2, *fchiaukiu* 61,3, *fpiaūd3* ~ spaudžia 88,17, ASg *wirfchiu* ~ viršų 9,20, *Teilughj* ~ teisųjį 37,25, *Pawargiuftiam* ~ pavargusiam 82,3, *Apginnimiu* ~ apginimui 95,1, *Nammius* ~ namus 116,19. *Pælennius* ~ pelenus 147,16, *nuβawinniu* ~ nužavinu 101,5, *pranefchia* ~ praneša 19,3, Pr lSg *nefchiu*¹⁹ 89,51, *Apkaltiofus* ~ apkaltuosius 68,7, *S3ogiams* ~ žiogams 78,47²⁰. Daugumas šių pavyzdžių yra po 60 psalmės, o pusė jų – psalmyno viduryje. ma-

¹⁸ Žr. F. Kurschat, *Grammatik...*, p. 39–41.

¹⁹ *nefchiu* pavartota sakinyje *Atmink... gedos... kurrθ afch nefchiu prieglopstije mana (Gedenck... an die Schmach... Die ich trage in meinem Schos)*, tad šią formą būtų galima priskirti ir veiksmazodžiui *nėšiu*, -ėti 'nešioti', bet kitų klaidų fone (plg. *pranefchia!*) tai nelabai patikima.

²⁰ Paskutiniai du žodžiai gali būti ir rinkimo klaidos: *Apkaltiofus* = *Apkaltiofus*, *S3ogiams* = *Sziogams*.

žiausiai reguliarios rašybos tekste²¹. Tai veikiausiai rodo, kad į psalmyną jie pateko iš J. Rėzos rankraščio. Todėl galima manyti, kad J. Rėza ir kalbėdamas gerai neskyrė kietųjų ir minkštųjų priebalsių. Šie pavyzdžiai, kaip ir jau minėtas skardžių ir duslių priebalsių painiojimas, verčia manyti, kad jis nepakankamai mokėjo lietuviškai.

3.2. Psalmyno tarmėje po lūpinių priebalsių ne tik šaknies pradžioje, bet ir kitur buvo tariamas jotas. Tai gerai žinoma iš to krašto gramatikų²². Tuo tarpu raštuose jotas buvo žymimas nenuosekliai: šaknies pradžioje paprastai rašomas raide *i*, o kitur neretai ir *j*²³. Tai matome ir psalmių tekste: šaknyje *j* parašyta tik kartą iš 7-ių (Pr 3. *pjauje* 52,3), o prieš galūnę pasitaiko dažniau (plg., pvz., ISg *Liebuwju* 15,4, 39,5, 52,5 ir *Liebuwju* 39,2, 66,17, 78,37; *Lobjū* 68,11 ir *Lobiū* 65,12; GPI *Szæmjū* 110,6 ir *Szæmiū* 107,3; *Daugibjū* 68,13 ir *kaltibiu* 51,15; Prm 3. *te nuftumja* 56,8 ir *teiffurbia* 109,11). Po lūpinių priebalsių prieš *e < 'a* psalmyne dėsningsai rašomas „minkštinamasis“ *i* (pvz., IPI *Liebuwieis* 5,10, *staibieis* 147,10, Pr 3. *kreipie* 66,20, *fukbbiei* 31,3), tad galima manyti, kad ir čia jotas tebebuvo tariamas²⁴.

3.3. Nelabai aišku, kokią fonetinę vertę raidė *j* turėjo po kitų priebalsių. Psalmynė yra tik keli tokios rašybos pavyzdžiai: API *f karrjaujæntjæs* 68,31, *aplakitjau* 73,28, *girdetjau* 85,9, *Pfalterjau* 150,6, *daugjau* 119,99, Pr 3. *balljūja* 92,8 ir NPI *m futwerrjammi* 104,30. Labai abejotina, kad J. Rėzos laikais čia bent retkarčiais būtų tarę jotą. Šių žodžių raidė *j* tikriausiai yra tik minkštumo ženklas, nes ją kartais buvo rašomas ir balsis *i* (Žr. 1.4). Pastebėtina, kad tokios rašybos pavydžių nėra psalmyno pradžioje, nuodugnai redaguotame tekste.

3.4. Kitų, ne lūpinių, priebalsių minkštumas prieš *o*, *u* ir *ū* psalmyne žymimas daugiau ar mažiau nenuosekliai²⁵. Apytikrį vaizdą galima susidaryti iš lentelės²⁶.

²¹ Iš atskirų rašmenų vartojimo reguliarumo ir Tilžės tarmės ypatybių pasiskirstymo tekste matyti, kad ne visas psalmynas buvo lygiai kruopščiai redaguojamas. Apskritai, nuosekliausia yra pirmos psalmyno pusės (maždaug 1–63 psalmių) rašyba ir fonetika. Daugiausia rašybos nenuoseklumų yra psalmyno viduryje (maždaug 63–83 psalmėse).

²² Žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 108; T. Schultz, Compendium grammaticae Lithvanicae, Regiomonti, 1673, p. 50–52 (pavyzdžiai); F. Kurschat, Grammatik..., p. 29.

²³ Žr. J. Kabelka, Kristijono Donelaičio raštų leksika, V., 1964, p. 35.

²⁴ Po kitų priebalsių prieš *e < 'a* minkštumo ženklas psalmyne pasitaiko retai. Pavyko rasti tik *Dufchie* 3,2, *Baŋnitjė* 5,8, I (A ?) Sgf *didžausie* 137,6, Pr 3. *neapkaentjie* 69,5, *jūkiæffi* 119, 51, *džaugies* 119,74, Prm 3. *teffidžaugiē* (!) 132,9. Raidė *i* čia tikriausiai pavartota iš analogijos su kitomis to paties žodžio formomis. Galima pastebėti, kad kartais taip yra rašęs ir D. Kleinas (plg., pvz., jo *Sudžiei*, *Sudžiē* vel *Sudžiŋ* – Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 136).

²⁵ *ia* ir *e* psalmyne buvo maišomi, todėl minkštumo ženklo rašymas prieš *a* toliau nenagrinėjamas.

²⁶ Lentelėje pateikiami visame psalmių tekste rastų pavydžių skaičiai. Juos reikia laikyti tik apytiksliais, nes prie nesuminkštintų priskirti ir neaiškūs atvejai, kurie aptariami toliau.

Minkštas priebalsis	Bendras skaičius	Parašyta		Priebalsių su nepažymėtu minkštumu procentas
		su <i>i</i>	be <i>i</i>	
	49	36	13	26,5
	313	236	77	24,6
ž	63	48	15	23,8
dž	120	101	19	15,8
n	152	133	19	12,5
s	358	314	44	12,3
g	26	23	3	11,5
r	169	153	16	9,5
l	293	277	16	5,5
k	104	104	0	0

Iš lentelės matyti, kad psalmyne dažniausiai nežymimas pučiamųjų ir afrikatų minkštumas, o nuosekliausiai *i* rašomas po gomurinių sprogtamųjų *k, g*: iš 130 pavyzdžių minkštumas nepažymėtas tik 3-uose. Apskritai imant, balsingieji priebalsiai lentelėje užima tarpinę padėtį.

Visai suprantama, kad psalmyne buvo nenuosekliai žymimas priebalsio *l* minkštumas – tai vokiečių kalbos, teturinčios pusminkštį *l*, rašybos įtaka (plg., pvz., parašymą NPI *Karalai* 148,11, kuris, kaip matyti iš *Karalei* 2,2, 48,5, 68,13 ir kitur, buvo tariamas su *-ei*). Kaip tik dėl to atkreipia dėmesį nemažas kitų sonorinių – *n* ir *r* – procentas lentelėje. Jų neminkštinimo priežastis reikia detaliau panagrinėti.

3.4.1. Priebalsis *n* be „minkštinimo“ ženklų dažniausiai pasitaiko kelių žodžių formose:

1) GPI *Pagonū* (9x 18–79 psalmėse). Šie parašymai priskirti prie nesuminkštinčių, nes kiti linksniai rodo buvus *i*-kamenį *pagonis* (plg. DPI *Pagonims* 79,10, API *Pagonis* 2,8, 9,6 ir kitur; yra ir GPI *Pagoniū* – 44,12, 44,15 ir kitur). *Pagonū* veikiausiai turi *-ų* po kieto priebalsio iš analogijos su priebalsinio linksniavimo žodžiais, kaip ir žemaičių *miesčionis, -ų*²⁷.

2) GPI *Sžmonū* ~ žmonių (4x 12–68 psalmėse). Psalmyne šio linksnio forma daug dažniau rašoma su *i* (67x). Ir P. Ruigys rašymą be *i* kritikavo dėl dviprasmiškumo²⁸, bet iš to nereikėtų daryti išvados, kad tuo laiku buvo tariama tik *žmonių*.

²⁷ Tokį aiškinimą autoriui yra pasiūlęs A. Girdenis.

²⁸ Žr. P. F. Ruhig, *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatik...*, Königsberg, 1747,

Žmonų galėtų būti priebalsinio linksniavimo forma (Rytų Lietuvoje pasitaiko šio kamieno vardininkas *žmones*²⁹).

3) GPI *leptinu* 90,10 ir *alchtūnu* 90,10 (psalmyne yra ir *alchtūniu* 6,1, *alchtūniu* 12,1) taip pat gali būti priebalsinio linksniavimo reliktai.

4) IPI f *paklufnomis* 18,45 galėtų būti ir taisyklinga retesnio leksinio varianto *paklusnas*, -a forma.

Atmetus šiuos atvejus, lieka tik 3 žodžiai, kuriuose *n* minkštumas iš tikrųjų nepažymėtas – GSG m *Silingafno* 35,10, API *Tiewainus* 78,52 ir *schullinns* [= *schullinus*] 114,8. Jeigu ką tik pateikti aiškinimai yra teisingi, tai reikia pripažinti, kad *n* minkštumas psalmyne nežymimas labai retai.

3.4.2. Greičiausiai kitos yra priebalsio *r* minkštumo nežymėjimo priežastys. F. Kuršaičio tarmėje *r* kietumas resp. minkštumas vienu kitu atveju skyrėsi nuo mūsų dienų bendrinės kalbos normos (plg. jo lietuvių-vokiečių kalbų žodyno *krokiū* 205, *krokljūs* 205, *krukfiū* 206, *griauβiu* 134); be to, buvo ir gretiminių variantų (pvz., *grūwū* 139 ir *griūwū* 136, *grūdžiu* 138 ir *griūdžiu* 136, *kraūβē* 201 ir *kriaūβē* 203, *kraukβlē* 200 ir *kriaūkβlēs* 203, *kraūβius* 201 ir *kriaūβius* 203, *kruβū* 201 ir *kriuβū* 204). Visai galimas daiktas, kad J. Rėzos psalmyno Pt 3. *grāude* 18,14, *growimmo* „griaudimo“ 104,7, NSg m *uβgrutas* 35,8, Pr ISg *turru* 16,2 yra tikri kalbos faktai. Neaišku, kiek kieto *r* tarimas lietuvių tarpe buvo paplitęs kitais atvejais (pavyzdžiui, psalmyne net 13 kartų nepažymėtas *r* minkštumas įvardžio *kurs*, -i formose), nes kietas *r* gali būti psalmyno rengėjo vokiškos diktijos bruožas.

3.5. Turint galvoje tai, kas pasakyta dėl sonorinių priebalsių minkštumo žymėjimo, galima manyti, kad J. Rėzos psalmyne nenuosekliai buvo rašomas tik pučiamųjų ir afrikatų minkštumas. Toks rašymas nerodo, kad Rytų Prūsijos vakarų aukštaičių tarmėje buvo prasidėjusi šių priebalsių depalatalizacija³⁰. Minkštųjų kietinimas turėtų būti palyginti vėlyvas reiškinys: išskyrus kai kuriuos *r* atvejus, jo nebuvo F. Kuršaičio tarmėje. Lietuviškuose Rytų Prūsijos raštuose priebalsių minkštumą ne visada žymėjo dėl vokiečių rašybos įtakos (atskirais atvejais galėjo veikti ir kitos priežastys, pavyzdžiui, kietųjų *č* ir *dž* nebuvimas greta minkštųjų). „Psaltere Dovydo“ reikia skaitytis ir su tuo, kad J. Rėza ne visai gerai minkštuošius skyrė nuo kietųjų. Tai rodo ne tik minėti klaidingo minkštino atvejai, bet ir tai, kad psalmyne *i* nuosekliausiai rašomas po *k'* ir *g'*, – priebalsių, kurie artikuliaciniu ir akustiniu atžvilgiais daugiausia skiriasi nuo atitinkamų kietųjų³¹.

²⁹ Žr. E. Fraenkel, Lit. etym. Wb., p. 1319–1320.

³⁰ T. Buch buvo linkusi depalatalizaciją įžiūrėti K. Donelaičio kalboje (žr. „Baltistica“, IV (1), p. 117–118).

³¹ Pastebėtina, kad priebalsius depalatalizavusioje pamario žvejų tarmėje *k'* ir *g'* išliko minkš – žr. J. Gerullis ir Chr. Štang'as, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, 1933, p. 11–14, 22.

3.6. Ar žodžio gale buvo tariami minkšti priebalsiai, iš psalmyno rašybos negalima pasakyti. Trumpinant žodžius, psalmyne kartais dedamas apostrofas, bet priebalsių minkštumo jis nerodo (plg., pvz., *gar'* ~ *gėra* 38,21, *kalb'* ~ *kaĭba* 41,6, *aplink'* 44,14, *kad'* 59,16, *næt'* 18,38, *neþeng'* ~ *neþengia* 1,1, *nuffitik'* 2,12, *Die-wop'* 42,9, *Danguj'* 2,4, *man'* 51,2, *taw'* 50,21, *pagal'* 110,4, *bettaig'* 44,22). Kad psalmyno tarmėje bent kai kurie priebalsiai žodžio gale turėjo būti minkšti, galima spręsti tik netiesiogiai – iš F. Kuršaičio pastabų dėl jų minkštumo⁹². Šis faktas turi nemažą reikšmę, fonologiškai interpretuojant priebalsių minkštumą psalmyno kalboje, – kietus ir minkštus priebalsius geriausia laikyti skirtingomis fonemomis.

ПРАВОПИСАНИЕ СОГЛАСНЫХ В ПСАЛТЫРИ И РЕЗЫ

Резюме

В статье дается характеристика особенностей правописания согласных в первом письменном памятнике западно-аукштайтского диалекта – в псалтыри 1625 г. („Psalteras Do-vudo“), подготовленной к печати И. Резой.

1. В сильных позициях наиболее последовательно пишутся смычные согласные. Щелевые *s* и *z*, а также аффрикаты *с* и *dz*, *č* и *dž* не различаются.

2. Анализ разных способов обозначения согласного *j* показывает, что этот сонорный был сохранен после губных и произносился (факультативно) на стыке двух *i*. Дифтонги типа *ai* могут рассматриваться как сочетания краткой гласной фонемы с сонорным согласным.

3. В позициях ассимиляции обычно соблюдается фонетический принцип письма. Некоторые отклонения обнаруживаются перед открытым внутренним стыком. По всей вероятности, они свидетельствуют о вариативности произношения.

4. Мягкость согласных (в основном щелевых и аффрикат) на письме обозначается недостаточно последовательно. Это вряд ли доказывает, что эти согласные подверглись депалатализации в самом языке. Ошибки в употреблении знака мягкости *i* (напр., *Siaule* ~ „saulė“ 84, 2, *Schiaukiu* ~ „šaukiu“ 28, 2), а также единичные случаи неразличения звонких и глухих согласных, напр., *judakintū* ~ „sudęintų“ 66, 15) свидетельствуют о том, что псалтырь была подготовлена немцем, недостаточно усвоившим орфоэпические нормы литовского языка.

⁹² Žr. F. Kurschat, Grammatik..., p. 25, 27, 29.